

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З НОВИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ 1591—1596 рр.

Повстання 1591—1596 рр. проти гніту Речі Посполитої підняли запорозькі козаки на чолі з Криштофом Косинським та Северином Наливайком. Це повстання відкрило серію національно-визвольних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., завершених Національно-визвольною війною українського народу 1648—1658 рр. До його історії час від часу зверталися українські вчені ще дореволюційного часу, насамперед М. Грушевський та В. Доманицький. Але з часів Другої світової війни і виходу в світ праці українського історика-емігранта М. Антоновича не з'являлося солідних досліджень на цю тему. Лише в останні роки вийшла монографія чернігівського історика Сергія Леп'явка, яка узагальнила досягнення української історіографії у даному напрямку, водночас збагатила джерельну базу вивчення проблеми і розв'язала ряд дуже важливих питань історії повстання 1591—1596 рр. В ній же міститься й ґрунтовний нарис історії дослідження згаданого повстання ¹.

Однак в архівах, зокрема в польських, ще зберігається чимало важливих матеріалів, котрі стосуються історії даного повстання. Маючи досвід праці в польських архівах, нам вдалося виявити там ще ряд незнаних документів. І хоча наші головні зусилля були зосереджені на пошуку джерел пізнішого періоду, однак у поле зору потрапляли часом унікальні документи, насамперед незнаний лист С. Наливайка, особисто ним підписаний (це перший відомий автограф козацького вождя). Прикметно, що на цьому листі Наливайко називає себе не Северином, а Семеном — ім'ям, дуже поширеним на Україні. Даний лист був нами повністю видрукований ², але залишилися інші документи. Так, вдалося знайти згадку про прапори й сурми С. Наливайка, які потрапили до рук карателів у 1596 р. і після цього (ще на початку XVII ст.) зберігалися в коронному скарбі у Варшаві. У відповідних томах ("теках") Нарушевича, що зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові, знаходяться матеріали сейму 1596 р. У сеймовому щоденнику зафіксовані, наприклад, репліки луцького біскупа, котрий радив громити козаків і порівнював їх з дияволом, а панівний клас, що "потерпає від сваволі", — з селянином. Перемишльський біскуп переконував сейм у тому, що "цей свавільник Наливайко з іншими чинить свою справу під імператорським (тут маються на увазі Габсбурги. — Ю.М.) прапором, з небезпекою для нас" ³. Турецький султан у листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1596 р.), зокрема, писав: "Злі люди та піддані ваші козаки часто нападають, чинять великі шкоди як у нашій, так і у вашій державі. Про це нас повідомив ваш посол, а щоб ми могли запобігти цьому, жадав від нас, щоб ми фортеці й замки будували для кращого заспокоєння підданих і для швидшого приборкання козаків" ⁴. Князь Миколай Криштоф Радзівіл, воєвода троцький (брат великого гетьмана литовського Криштофа Радзівілла), у своїх листах до литовських підскарбів та судді відповідно від 1 та 11 грудня 1593 р. згадував про неготовність литовського війська, в якій його застали запорозькі козаки, про спустошення, яких завдають вони (білоруському) краю ⁵.

Пропонуємо увазі читачів неznані листи з фамільного архіву князів Радзівіллів (далі — АР). Один з них наводимо повністю, інші — у вигляді витягів чи регестів. Практика публікації документів у вигляді регестів має давню традицію, наприклад, ще на початку ХХ ст. таким чином було видано частину донесень папських нунціїв ХVІІ ст. — Джованні Торреса (публікація С. Забугіна) та П'єтро Відоні (публікація С. Томашівського) ⁶. У повоєнний час українські історики та архівісти видали таким чином акти з Крем'янецької гродської книги. Регести мають ту перевагу, що дозволяють зекономити обсяг публікації за рахунок другорядних звісток, стереотипних форм ввічливості тощо. Виходячи з цього, ми вирішили використати регести як форму публікації і передати у концентрованому вигляді головну суть інформації згаданих джерел, які стосуються історії повстання 1591—1596 рр.

Фамільний архів князів Радзівіллів складає нині окремий велетенський фонд Архіву Головного Давніх Актів у Варшаві (далі — АГАД). У другому відділі цього фонду зберігається рукописний збірник документів (“книга”) № 56. Він містить у собі документацію (оригінали та копії універсалів, листів, “новин” тощо) троцького воєводи, князя Миколая Криштофа Радзівілла, створену у 1594—1601 рр. Серед них знаходиться і 12 листів, які стосуються повстання К. Косинського та С. Наливайка. Ці документи охоплюють 1595—1596 рр. і були писані як самими князями Радзівіллами, так і іншими високопоставленими особами Речі Посполитої. Ще один документ (№ 1) нами було виявлено у відділі 5 фонду “АР” (Архів Радзівіллів) АГАД, де містяться листи, адресовані Радзівіллам. Саме у цьому листі, писаному волинським магнатом князем Олександром Острозьким, досить детально розповідається про генеральну битву під П'яткою, яка закінчилася поразкою українських повстанців. Цей лист підтверджує, зокрема, твердження польських хроністів Й. Бельського та Р. Гайденштайна, згідно з якими війська князя Януша Острозького розірвали козацький табір, було забито близько 2000 козаків. Оригінальними є свідчення про спосіб присягання К. Косинського, який пішо дістався до князя Острозького і, “впавши хрестом, перепросив”. У подальших восьми листах (№№ 2—6, 8—10) містяться лише загальні дані про повстання, говориться про те, що воно застало феодалів Великого князівства Литовського непередбаченими (мається на увазі прихід повстанців у Білорусь і взяття Наливайком Слуцька 6 листопада 1595 р.), що литовська й білоруська шляхта неохоче з'єднувалися для придушення повстання, не хотіли слухати свого керівника, річицького підстаросту Михайла Буйвида. Князь Миколай Криштоф Радзівілл з прикритістю зазначав, що такі розрізнені дії не дадуть успіху, це все одно, як десяток людей буде настроювати лютю (“ніколи не буде мелодії”). Разом з тим є цікаві дані, що стосуються особи Григорія Лободи. Невідомий ближче автор листів з Ракова (№ 3, 4) розповідає про любов Лободи до Церери і Бахуса, тобто до жінок і вина. У листі № 13 говориться про листи Наливайка та Шаули і стисло переказується їхній зміст.

Значно більше значення мають інші три листи (№№ 6, 7, 11). У листі № 6 уточнюються деталі боротьби повстанців за Копиль та Несвіж. Якщо С. Леп'явко на підставі відомих йому документів лише здогадувався, що Наливайко послав полковника Мартинка на чолі 500 козаків на Копиль, “а можливо, через Копиль на Несвіж” ⁷, то тепер можна не сумніватися у тому, що Несвіж дійсно був кінцевою метою невдалого походу Мартинка. Важливими є згадки про те, що, крім Мартинка, був ще один керівник повстанців, що Мартинка було вбито й урочисто поховано в Слуцьку (цьому, щоправда, суперечить літописна звістка про спалення тіл повстанців у Ко-

пилі, яка наводиться нижче), що верхівка Великого князівства Литовського прагнула нав'язати дипломатичні контакти з Наливайком, але посланий віленським воєводою шляхтич Третьак був закутий у кайдани Мартинком. Надзвичайно цінними є свідчення про родича Наливайка ("швагра") Саву у Слуцьку, внаслідок дій якого Слуцьком оволоділи повстанці. Є дані про перебування Наливайка у Бобруйську. Цікавим є переказ чуток про Лободу. Лист М.К. Радзівілла підтверджує дані вже відомих джерел про перехід Наливайка з Речиці до Петровиць і далі — до Ляхви. Разом з тим засвідчується перебування козацького ватажка у Городку біля Ляхви, про конфлікт наливайківців з лободинцями, внаслідок чого на місце Лободи було обрано Шаулу. Дуже важливим є повідомлення про іншого повстанського ватажка — старовинного козака Масло (?), основу загону якого складали козаки з Канева.

Таким чином, вищезгадані листи проливають додаткове світло переважно на похід повстанців С. Наливайка на Білорусь 1595—1596 рр. Сподіваємося, що подальші пошуки в польських архівах принесуть нові знахідки цінних джерел з історії України козацької доби. У додатку вміщено листа слуцького війта до князя Олександра Олельковича-Слуцького (помер 26.06.1591 р.), який може стосуватися початкового періоду повстання К. Косинського або часу, який передував йому.

¹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. Див. також: Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.

² Мицик Ю. Незнаний лист Наливайка // Старожитності. — 1995. — №№ 5—6. — С. 9.

³ Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 96. — С. 363—365.

⁴ Там же. — С. 568.

⁵ АГАД. — АР. — Відділ 2. — № 56. — С. 186.

⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1915. — Вип. 2; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1924. — Т. 16. Ватиканські матеріали до історії України. — Т. 1. Донесення римських нунцій про Україну 1648—1657 рр.; Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Науковий збірник ВУАН. — К., 1927. — С. 1—58.

⁷ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 164.

[РЕГЕСТИ]

№ 1

1593, лютого 13. — Любартов. — Лист волинського воєводи, князя Олександра Острозького до князя Криштофа Радзівілла

Мова йде про козацькі справи, перемогу над повсталими козаками під П'яткою. Спочатку там билися герцями, потім — табором вийшли перед містом всі, хто там був. Козаки почали вогнем з рушниць шкодити нашим, внаслідок чого самих коней було поранено понад 200. Врешті козацький табір було розірвано з великою силою, що викликало замішання серед козаків. Ми не дали їм розвернутися і розбили, поклавши на місце близько 2000 їхніх найпередніших людей, не рахуючи тих, котрі раніше загинули (кількадесят). Тоді відбили 13 гармат, порох. В сумі їх загинуло дуже багато, в т. ч. 10 найліпших людей. Косинський з рештою втік до міста, але його обложив князь його мость і не дав їм вийти. Почалися мирні переговори. Хоч і неохоче вчинив князь й.м., але мусив, і він на слово панів — єднавців погодився з цим. Косинський приїхав до табору князя й.м., пішо прийшов через табір до князя й.м., "впавши хрестом, перепросив". За ним

сотники і осавули, також і вся чернь вчинили присягу князеві його мості на вічний мир. Бидло та інші речі повернули князеві його мості, а інші ще мають повернути.

(АГАД. — АР. — Відд. 5. — № 11074. — Оригінал).

№ 2

1595, листопада 8. — Мир. — Лист невідомого до підскарбія

“...Я боюся тільки того, щоб ці тривоги від козаків не перешкодили нам. А вони (ці тривоги) тепер є, коли б настали більші тривоги, то важко було б моїм слугам”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 206—210. — Копія).

№ 3

1595, листопада 11. — Раков. — Лист невідомого до підскарбія Великого князівства Литовського

“Відсилаю листа пана мозирського підстарости. Як бачу, він розуміє, що коли б ми були разом, то козаки не напали б ... Чути про них, що Наливайко чекає на з’єднання (козацького) війська з своїми силами. “Тоді треба буде стільки провіанту, що дай Боже, щоб вони не приїхали до нас. Але бачу, що й сам Лобода має і Цереру і Бахуса”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 182. — Копія).

№ 4

1595, листопада 11. — Раков. — Лист тієї ж особи до князя Миколая Криштофа Радзівілла(?)

Мова йде про Лободу, який “має Цереру і Бахуса”, і в ці голодні часи бенкетує з молодими панянками. “Однак він дешево їм платить, за раз по кілька ліктів сукна; небагато за (весільний) вінець. Очевидно, він думає, що таким чином він собі прихилить жінку (?)...”. Таке саме буде й нам за великий полк людей, коли в ім’я батьківщини ми виступили б проти таких, на котрих буде (?) помста з неба за невинно пролиту кров... Заради Бога, чиніть залізом, щоб потім не було запізно. Віддаюся (вашій мості) разом із дружиною”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. 56. — С. 183. — Копія (?)).

№ 5

1595, листопада 15. — Несвіж. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла(?) до невідомого

Мова йде про козацьку “сваволю”, але вже одних з Божою поміччю розгромили, а других, з більшою потугою, чекаємо. Вже є (про них) певні відомості.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. 56. — С. 184. — Копія (?)).

№ 6

1595, грудня 12. — Несвіж. — Лист невідомого до канцлера Великого князівства Литовського

Мова йде про небезпеку від козаків, які прийшли в наш край. 3 грудня до Несвіжа з’їхалися пани. За кілька днів перед цим Наливайко покинув

Слуцьк після поразки в Копилі і загибелі там кількох десятків своїх, а також двох їхніх ватажків, особливо якогось Мартинка, котрий обіцяв Наливайку взяти Несвіж. Про це твердить і пан Третяк, котрий був посланий від пана віленського (воєводи) до Наливайка і “посаджений в ланцюги, сидів у господі Мартинка”. Котрого (Мартинка?) потім було вбито двома пострілами, і я бачив, як урочисто його було поховано в церкві у Слуцьку. Пани вирішили зібрати людей проти Наливайка, над ними старшим є пан Буйвид. Спалили Свіслоч у пані Гарабурди. Про Лободу кажуть різне, бо і канцлер послав на нього людей і нібито його мали обложити у Вінниці, навіть і вбити. У Переяславі укріпилися, тепер чути що і в Києві, а з Києва (?) з частиною гультьяйства з’явилися у Пинську. Слуцьк не потрапив би у шкоду, але у ньому була зрада від якогось Сави, швагра Наливайкового, він пише до нього про 5000 дукатів. Шляхетські (гроші?) відослали до Новгородка. Тепер чути, що Наливайко окопався у Бобруйську, має понад 10 гармат. Пишуть з Минська, що нібито за Свіслочю він мав би окопатися з тим, щоб спустошити звідти.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 188—189. — Копія).

№ 7

1596, січня 2. — Несвіж. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

“...Треба кожному пошкодувати того, що Наливайко вискочив, вважай як, з гарбезі (?), але цього й треба було сподіватися, бо із назбираною дружиною відправили (проти нього). Сталося так, що ніби хтось удесятьох хотів настроїти лютю, “з чого ніколи не буде мелодії”. Великі й славні гетьмани не хотіли цього, бо великими, але різними військами керували. Нас карає Господь Бог. ...Більше б нас зібралося і було б кращим послушенням, якби пана Буйвида слухали. “Треба польного гетьмана, щоб жоден не міг ухилитися”. Більше було б користі, якби ми були їхали..., то не втік би був цей лотр, ... гарматок би було щось зібралося б... Пан Петро Тризна сказав мені, що шляхта з Волковиського повіту вже виступала, і було їх чимало. Але як тільки здогадалися, що ми самі не йдемо, то назад пішли. Деякі, прийшовши, почули, що особи вашої мості не буде, повернулися, інші взагалі не приїхали, таке, чути було, діялося і в інших повітах. Ліпше було б військової соромоти зазнати, а нам самим, молодшим сенаторам, їхати, ніж чути з ганьбою, що він (Наливайко) тепер втік. Ми чекаємо на нього щогодинно, особливо “після цього покумання з Лободою”. Я чекаю на твоїх, щоб їх привітати, коли вони, не прощаючися, покинули пана Буйвида. “Дай, Господи Боже, щастя, але якщо туди прибув Лобода, то не станеться, очевидно, цього привітання”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 196—197. — Копія).

№ 8

1596, січня 5. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до канцлера Великого князівства Литовського

Мова йде про релігійні справи. “Посилаю до вашої мості копію листа мазирського підстарости Єсмана, котрий писав до князя Жемського (?) про побожність Лободи і його війська. Ми чекаємо на них щогодини. Згадуються події в Могилеві”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. 56. — С. 197—199. — Копія).

№ 9

1596, січня 29. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

Я маю дані про козаків, надсилаю їх вашій мості. Правда, (вони) застаріли, але не скоро мені цього листа слуга прислав. Тут дуже важливі речі, я не хочу ними легковажити. Без сумніву, що хоч і в малій купі, але зійдемося (в битві). Козаки на нас підуть.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 197—199. — Копія).

№ 10

1596, лютого 6. — Копиль. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до неназваного князя

“...Дякую покійно за прислання для прочитання листа від Шаул. Ваша мость зволив побачити, що вибачаються (?), що не догнали Наливайка без гармат або ж з меншою кількістю людей та гарматами пройти. До того ж, нібито просить про перепочинок. Його мості пана жмудського (старости) урядник, бачу, пише та й інші всі кажуть, що чинять великі кривди й утиски. Також і Наливайко досить скромні листи на початку писав, насправді біля передмістя (?), але теж претендував тільки на хліб з сіллю, як хитрий, щоб розсмакувати, потім стало видно результати того, що він вчинив. Так само і цей вчинить, так само, як і приручені вовки”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 206—210. — Копія).

№ 11

1596, лютого 6. — Копиль. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

“Приїхав з листами вашої княжої мості пан Кошиць до мене, до Несвіжа, майже перед полуднем. А я зразу після цього, о другій годині, приїхав до Копиля, де згідно з універсалом вашої княжої мості має бути з’їзд Новгородського повіту. Наливайко ж, виїхавши з Речиці, рушив сюди, в ці краї. Приїхавши до Петрковиць за шість (?) днів у погану дорогу, яка в цей час була, за одну ніч проїхав 8 миль до Колка (?), маючи завжди дві тисячі людей, котрі йому дуже швидко роблять мости. Там же під Колком (?), зібравши більше черні і перейшовши Прип’ять, став у Городку, маєтності мого брата, небіжчика, його мості пана маршалка, укріплений, вважай, самою природою, хоч там дерев’яний замок давно згорів. Там же з цього боку Прип’яті прибув від Городка до моєї маєтності, Ляхви, де поставив половину свого війська, котре, зазначай, чинить вбивства всякій статі. Звідти вже він не може мати іншого шляху, якщо захоче рушити далі в Литву: або сюди, до нас, в Новгородський край, або до Пинська, або на Волинь, якщо захоче повернутися. Чи буде він лежати на цих місцях, чекаючи okazji (??), чи потім навесні зміг би вигідніше Прип’яттю на Низ піти, а до того плюндрувати тут ці краї, як йому це засмакувало? Легше він зможе це вчинити, маючи людей (?) і гармати. До цього ж злого ще й вість прийшла вчора, що Лобода з 3500 добірного кінного люду від’їхав від козаків. За ним однак послали, нагадуючи під загрозою військового покарання, щоб він повернувся і не покидав їх. Вони обрали на місце Лободи старшим собі якогось Шаула, у котрого вже є 600 кінних в Клецьку, і, як про це дана певна відомість його мостю паном новгородським (старостою), теж туди приїхав. Цих же свавільних людей є частина у Слуцькій

волості, у десяти милях від Слуцька. А другий старий запорожець, якийсь Масло (?), вийшовши з чималою кількістю людей, яких звів з Канева і з інших українних міст, йде в ці краї, щоб у Наливайка забрати його здобич, але цей торг бодай не про нас (був); тут він буде...”

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 203. — Копія).

ДОДАТКИ

№ 1

1591(?), квітня 1 (березня 22). — Слуцьк. — Лист слуцького війта Кипріяна Чисевича до князя Юрія Омельковича Слуцького із скаргою на запорозьких козаків і на князівського урядника Шадурського (Садурського, Задурського)

“Ясновельможний і милостивий князю, пане, пане мій милостивий!

Вашій князівській милості, своєму милостивому пану, доповідаємо про незносні кривди селу Таль вашої князівської мості. Доносимо цим моїм невинним писанем про те, що їм сталося, милостивий пане, від запорізьких козаків через урядника вашої князівської мості пана Шадурського; бо вони, милостивий пане, спочатку напавши на наші сільця Бобан і Таль, просили стації. Отже, небораки бобанці і тальяни зложили їм шістьдесят коп. Пан Садурський, милостивий княже, наїхавши на них у селі Тальському, наказав бути тальським мужам (у себе) і, маючи їх із собою, забрав у них вози і гроші, а самих прогнав. Вони, милостивий пане, наїхавши другим разом з півторака чоловік, мордували мужичків-небораків в’язанням та биттям, також жінкам і неповнолітнім дівчатам чинили нечувані гвалти й шкоди, незносні розбої чинили, забираючи провіант собі і коням. Милостивий пане, його мость пан Онікій упрохав за пана Задурського і повернув їм гроші. Підданим вашої князівської мості вчинені такі шкоди, що неможливо й розповісти, (ці піддані) не можуть мати (необхідного) і для посіву збіжжя; до того дійде, милостивий пане, що половина з них по-вовчі підуть собі геть. Я ж доповідаю вашій князівській мості, своєму мостивому пану, про ці речі. А якщо ваша князівська мость мені не повіриш, то зволиш довідатися від когось іншого, бо й пан Унжховський писав достатньо про це до Варшави, до його князівської мості, пана брата вашої князівської мості, його мості князя Семена і до пана Бялинського, і я про це ж розповідаю. Жаліюся вашій князівській мості, своєму мостивому пану, щоб у своїй справі не було шкоди, маю надію на Господа Бога і на вашу князівську милість, свого милостивого пана, котрому, Господи Боже, зволь дати добре здоров’я і в усьому радісної втіхи, з чого б і ми веселі були, віддаючи честь і хвалу нашому Спасителю.

Дані із Слуцька березня 22 за старим (стилем).

Найнижчий відданий і слуга вашої князівської мості, свого мостивого пана, Кипріян Чисевич, війт, з людьми, з своїми синами”.

(Держархів у Кракові. — Ф. “Зібрання Русецьких”. — № 50. — С. 57. — Оригінал, писаний польською мовою з домішками білоруської. Печатка не збереглася. Адреса:

“Ясновельможному Омельковичу Слуцькому, моєму милостивому пану”. Пізніша приписка іншою рукою: “Радзівілл”).

№ 2

1595 не раніше 24 (14) листопада. — Уривок з літописного збірника князів Радзівіллів

“...Року 1595. Наливайко був у Слуцьку, а у день святого Пилипа руського (14 листопада за старим стилем. — Ю.М.), в суботу на запуст, князь

його мосьть пан гетьман литовський (Криштоф Радзівілл. — *Ю.М.*) наказав розгромити полковника Мартинка в Копилі. Його самого було забито, а розбивши козаків, тіла (загиблих) було спалено з гайма(?)”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 63. — С. 53. — Переклад з польської).

Упорядкував Ю. А. МИЦИК (Київ)